

УДК 101.1:316.34

СОЦІАЛЬНА СТЕРЕОТИПІЗАЦІЯ ЯК ПРИЧИНА ДИСКУРСИВНИХ НЕРІВНОСТЕЙ

Єлизавета Батракіна

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,
філософський факультет, кафедра теоретичної і практичної філософії
майдан Свободи, 4, 61000, м. Харків, Україна*

У статті проаналізовано вплив процесів стереотипізації на дискурсивну взаємодію. На підставі доповнення прототипічного підходу до розуміння стереотипів моделлю асоціативних мереж розкрито природу стереотипу, його генезис і функції. Показано роль еволюційних особливостей пізнання у структуруванні соціокультурної реальності. Досліджено зв'язок процесу стереотипізації з автоматичними несвідомими реакціями на сприйняття і переробку вхідної інформації. Розглянуто можливі викривлення у деліберативних процесах, проведено аналіз прихованих дискурсивних нерівностей.

Ключові слова: категоризація, дискурс, стереотипізація, прототип, комунікація, стереотип.

Політика в мережевому суспільстві більше не відповідає колишньому формату централізовано взаємопов'язаних ієрархічних структур. Сьогодні це радше «мультирівневий уряд» або «транснаціональні політичні дискурси», які створюються завдяки новим способам політичної участі, завдяки чому у кожного з'являється можливість вираження власних інституційних очікувань [5, с. 8]. Руйнування вертикальних основ політики призводить до масових форм інклюзивності не тільки у вигляді голосування, а й на повсякденній основі. Суспільство складається із відкритих і нестабільних структур, які постійно виникають і розширюються, характеризується рухливістю і мінливістю, через що у характері політики відбулися вагомі зміни: розвивається усе більше нових політичних практик взаємодії на інституційному рівні та в публічній сфері. Деліберативна громадянська практика тепер стає основою політичного процесу, що опосередковує процедури і рішення, на відміну від закритих бюрократичних структур колишнього формату. Нова реальність полікультурного мережевого суспільства опосередковує концептуальне зрушення в осмисленні політичної практики. Голландські дослідники М. Хаджер і Х. Вагенар констатують необхідність переосмислення методології політичного аналізу відповідно до деліберативного підходу [5, с. 23–25].

У зв'язку з подібними суспільними перетвореннями особливої актуальності набуває деліберативна теорія демократії, яка була розроблена в рамках комунікативної філософії Ю. Хабермаса та отримала свій подальший розвиток у роботах Ш. Бенхабіб, Дж. Коена, Я. О'Флінна, Дж. Драйзека, Дж. Бохмана, Дж. Мансбрідж та ін.

Метаінстанцією легітимації влади і політичних рішень у деліберативній моделі демократії є раціональний дискурс громадськості, опосередкований нормативними вимогами, необхідними для дотримання справедливості процедур виявлення загальної волі.

Незважаючи на свій потенціал загальної інклюзивності, деліберативна теорія демократії дістала низку критичних зауважень у роботах Ш. Муфф, Дж. Дін, Дж. Флекс, А. Янг, Н. Фрейзер, Л. Сандерс. Зокрема, А. Янг і Л. Сандерс вказують на несправедливість вимоги раціонального дискурсу як єдиної легітимної форми взаємодії у демократичній комунікації, що ставить у нерівне становище різні соціальні групи. На думку А. Янг, у моделі деліберативної демократії враховуються «зовнішні» нерівності, але не «внутріш-

ні», які можуть існувати, навіть якщо групи будуть формально включені у процес [13, с. 53–57]. Голоси жінок або представників культурних меншин часто опиняються в ущербному становищі через свою культуру мовлення, яка відрізняється більш яскравим виразом емоцій, використанням образної мови і модуляцій у голосі. Аргументи також можуть бути сприйняті інакше, якщо належить тим, хто обділений матеріально або мало представлений у формальних політичних інститутах [8, с. 349]. Це буде спричиняти викривлення у дискурсивній комунікації і перешкоджати дотриманню справедливості процесу.

На наш погляд, ці зауваження особливо важливі для вирішення проблем виключення у сучасному полікультурному суспільстві і потребують додаткового опрацювання.

Слід підкреслити, що причинами нерівностей усередині дискурсу стають не тільки вимоги дотримання суворої раціональності, а й особливості пізнання, потреба в систематизації досвіду. Частиною внутрішньої кореляційної матриці є стереотипи й упередження, які відіграють вагомий роль у дискурсивній взаємодії. Дослідженням процесів категоризації і стереотипізації займалися Е. Рош, Т. Петтігрю, Р. Міртенс, Д. Операріо, С. Фіске, М. Брюер і Л. Семюель і багато інших.

Мета статті – проаналізувати основні підходи до розуміння сутності процесів стереотипізації, виявити особливості їхнього впливу на дискурсивну взаємодію і сприйняття інформації.

Базовим когнітивним процесом у діяльності свідомості є категоризація, завдяки якій навколишній світ отримує впорядковану структуру. Важливою функцією такої типізації у розумових процесах є когнітивна економія, спрощується переробка і скорочується обсяг інформації, що надходить ззовні.

Категоризація дозволяє робити індуктивні умовиводи, за допомогою яких можна виявити будь-які неявні характеристики об'єкта для вибору правильної стратегії дій. Основи класичної теорії категоризації були закладені за часів Платона й Арістотеля. Пізніше вона була переглянута завдяки ідеям Л. Вітгенштайна, який виявив невизначеність і розмитість категоріальних меж, відсутність одних і тих же властивостей, а також строгості визначень об'єктів навколишнього середовища: «ми бачимо складну мережу подібностей, що накладаються один на одного і переплітаються один з одним, подібностей у великому і малому. Я не можу охарактеризувати ці подібності краще, ніж назвавши їх «сімейними подібностями», бо так само накладаються і переплітаються подібності, що існують у членів однієї сім'ї» [1, с. 110–111]. Теорія прототипів є компромісним поглядом між класичною теорією категоризації і поглядами Вітгенштайна. Прототип є елементом поняття, абстрактною моделлю, яка відображатиме типові властивості об'єкта, тобто це ті члени категорії, які найбільш відображають категоріальну структуру як цілісність [10, с. 12]. Свідомість створює прототипи за допомогою типових зразків і характеристик певних предметів. Прототипічні конструкції є радше метафізичними структурами, ніж просто об'єктами, це абстрактна сукупність найбільш характерних ознак понять. Усі члени категорії завжди співвідносяться із найбільш типовим її представником або з будь-якою абстрактною сукупністю ознак. Відбувається виявлення «сімейної подібності» з прототипом, який, у свою чергу, може бути визначений за допомогою встановлення рейтингу типовості серед схожих елементів. Чим більше прототипічним є член категорії, тим «більше загальних атрибутів він має з іншими членами категорії і менше загальних атрибутів із членами протилежних категорій» [10, с. 12]. Для різних культур властиві абсолютно різні прототипи: у жителів регіону Східної Європи, на відміну від жителів більш південної місцевості, для категорії фруктів прототипом стане радше яблуко, ніж апельсин.

У суспільних процесах має місце соціальна категоризація, у ході якої відбувається наділення групи загалом або окремих її представників певними властивостями, які вида-

ються відповідними подібним категоріям. Функції прототипів у категоризації соціального досвіду виконують соціальні стереотипи, завдяки яким для більшої структурованості навколишнього середовища виникають припущення щодо певних характеристик соціальних груп. Якщо прототип ґрунтується на феноменологічному знанні або знанні, отриманому з безпосередньої взаємодії з об'єктом, то в основі стереотипу лежить знання, отримане шляхом мовної взаємодії, тобто він є когнітивно-мовним феноменом, включає емоційний компонент і формується без безпосереднього багаторазового сприйняття об'єкта. Подібна організація сприйняття інформації є невід'ємною функцією мислення, але не завжди сприяє адекватному судженню. Вона дозволяє сформувати певні очікування щодо поведінки іншого, що допомагає подолати ситуацію невизначеності.

У теорії прототипів вважається, що враження під час взаємодії формується шляхом порівняння об'єкта з категоріальним прототипом. Якщо об'єкт достатньою мірою відповідає, то відбувається асиміляція із категорією. Стереотипи виникають, коли учасник взаємодії передбачає, що безліч атрибутів, пов'язаних із загальною категорією, описує його партнера. Прототипи впливають на всі етапи соціального пізнання – не тільки на враження, а й на інтерпретацію інформації. Прототипічна стереотипізація сильніша, коли недостатньо прямого досвіду взаємодії, тобто коли знання про групу формується не у процесі безпосередньої інтеракції, а в процесі культурної соціалізації.

Більш докладно процес створення соціальних стереотипів обґрунтовується у рамках моделі асоціативних мереж [7, с. 29–30]. у рамках теорії асоціативних мереж також можуть бути більш докладно проаналізовані основні положення теорії прототипів. Відповідно до цієї моделі інформація зберігається у дискретних ментальних структурах, вузлах. Кожен із них корелює з одним концептом – місцем, об'єктом, оцінкою, афектом тощо. Ці вузли взаємопов'язані між собою певними сполуками, які формують значущі асоціації між концептами, що містяться у вузлах. Це і є структура ментальних репрезентацій, значущі асоціації пов'язані з концептуальними вузлами. Ментальні уявлення складаються з набору асоціацій між груповими лейблами (наприклад, італійці – романтики, англійці – педанти тощо).

Деякі з'єднання сильні, а деякі – слабкі, їхній характер залежить від досвіду сприймаючого. Нові вузлові ланки можуть розвиватися на підставі асоціацій між раніше непарними концептами. Тільки невелика частина таких вузлів у поточний момент активна й опосередковує свідомі і несвідомі когнітивні процеси, інші вузли перебувають у стані спокою.

Відповідно до прототипічної моделі стереотипи виникають на підставі відповідності об'єкта репрезентативним моделям. Відповідно до теорії мережевих моделей стереотипи виникають від активації вузлів, тобто збудження одного вузла йде з'єднаннями і залучає інші вузли. Зрушення відбувається швидше, якщо зв'язки міцні, що викликає автоматичні асоціації між парними поняттями. Стереотипи як структури соціального світу є з'єднаннями між соціальними групами і певними властивостями. Вони виникають від активізації вузлових зв'язків, чий характер залежить від досвіду: «італійці», стимулює інші вузли – «романтики». Слабкі зв'язки опосередковують менш значущі асоціації, ланцюги міцніють або, навпаки, слабшають залежно від сприймаючої кореляції між концептами. Асоціативний ряд може розширюватися. Прототипічність структурують сила і частота залучення асоціативних зв'язків між концептами. Якщо зв'язки між поняттями крила, гніздо і птах активуються часто, то прототипом птиці стане саме та, яка охоплює усі ці характеристики. Це стане найкращим уявним екземпляром серед птахів.

Цей мікрорівневий когнітивний процес відбувається завжди несвідомо, такі автоматичні підказки впливають на формування суджень, основи для висновків, впливають на когнітивні процеси, переробку інформації, а також стимулюють емоційні відгуки і зумов-

люють поведінку. Все це впливає на когнітивні процеси і сприяє встановленню зв'язків там, де їх немає, що, у свою чергу, призводить до зміцнення стереотипу. Ці прототипові ефекти можуть порушити нормативні функції дискурсу, в якому нерівність буде виникати через специфічну інтерпретацію спікерів слухачами.

Серед афективних реакцій, що викликають стереотипи, це, як правило, автоматично виникаючі почуття, наприклад, презирства, і певні очікування від групи, яка категоризується, і її членів. Як вважають Т. Петтігрю і Р. Міртенс, старі упередження знайшли себе саме у формі прихованих забобонів [3, с. 282–284]. Тому все частіше позначають це явище терміном «сучасний расизм». Сучасні упередження рідко виражаються усвідомлено та проявляються у певних моделях поведінки.

У стереотипів і упереджень можна виокремити кілька прототипічних ефектів, які впливають на інтерпретацію у ході дискурсу і загрожують реальним процесам деліберативності, спотворюючи судження: час реакції, тобто швидкість асоціацій концептів і категорій, асиметрію імовірнісних оцінок. Швидкість асоціацій концепту з категорією тим вища, чим ближчий до репрезентативного примірника буде об'єкт. Швидкість реакції визначає міцність зв'язку в разі соціальних стереотипів між групою і її характеристикою. Другий ефект, що призводить до спотворення суджень, полягає у тому, що коли відбувається оцінка перспектив в умовах крайньої невизначеності, то ймовірність прораховується на підставі вже наявних даних і асоціацій. Згідно з помилкою кон'юнкції А. Тверські і Д. Каннемана, ймовірність того, що трапиться а і Б одночасно, набагато менша, ніж того, що трапиться одне з них. Незважаючи на це, якщо кон'юнкція є знайомою, то кожен буде неправильно робити висновок про її більшу ймовірність, що веде до спотворення суджень [12, с. 294]. Також буде присутня підгонка інформації між прогнозованим результатом і інформацією, що входить. Як вважають дослідники, «якщо люди пророкують виключно з погляду сприйнятливості опису, то їхні прогнози будуть нечутливими до очевидності й очікуваної точності передбачення» [11, с. 1126].

Як видно, занепокоєння А. Янг і Л. Сандерс щодо неявних виключень із певної форми раціонального дискурсу не є безпідставним.

Необхідно також відзначити, що соціальне сприйняття відображає еволюційні аспекти. Під час взаємодії людина як соціальна істота автоматично оцінює, чи має інший добрі або злі наміри, а також володіє можливістю діяти відповідно з ними. Соціальне пізнання має два універсальних виміри: теплота (дружелюбність, чуйність, щирість) і компетенція (інтелект, ефективність, майстерність) [4, с. 77]. Саме ці два універсальні аспекти пізнання визначають 82% варіацій сприйняття соціальної поведінки, характеристик іншого під час спонтанної інтерпретації взаємодії або формування враження. Чим вище рейтинг цих вимірів, тим більш позитивними будуть емоції, чим більше він відрізняється, тим більше амбівалентним стануть поведінкові реакції. Теплота має перевагу над компетенцією і грає більше значення в афективних реакціях, тому що розуміння намірів іншого (позитивних або негативних) має першочергове значення для виживання. Теплота визначає позитивність чи негативність враження, а компетенція – кінцівку цього враження, його позитивний або негативний характер.

Симпатія залежить від теплоти, а повага від компетенції. Людина, яка сприймається як недружня, навіть у разі відхилення від сприйманого образу, все одно не буде заслуговувати довіри. Для деяких сприймаючих, зокрема жінок із традиційними гендерними ролями, пріоритет теплоти сильніший, ніж для чоловіків.

Багато соціальних груп оцінюються високо в одному вимірі і низько в іншому, що створює стереотипи й упередження. Так, наприклад, у США високо оцінюються теплота

і компетенція у груп середнього класу, християн, гетеросексуалів та ін. Найменший рівень в обох вимірах згідно із суспільними уявленнями у бідного прошарку білих і чорних, тих, хто перебуває на соціальному забезпеченні, бездомних, наркозалежних та нелегалів. Високий рівень теплоти, але низький компетентності виявлено у людей похилого віку, людей з обмеженими можливостями або розумовими вадами та, навпаки, у багатьох євреїв, азіатів, жінок-фахівців і фахівців – представників меншин. Саме останні групи викликають заздрість і образу: вони мають цінні здібностями, але їхні наміри сумнівні [4, с. 80].

Ці чотири групи справді є підтвердженням етнічних стереотипів у 19 країнах, а в кожному суспільстві бідні, як правило, не сприймаються ні як хороші, ні як компетентні, багаті – тільки як компетентні, а літні люди – лише як дружні. Як правило, стереотипи формуються, коли рейтинг високий в одному вимірі і низький в іншому. Таким чином, передбачаються емоції і поведінка, а також легітимізується антипатія. Це ставить під загрозу конструктивну взаємодію між групами. Соціальна структура створює ці відносини: взаємозв'язок (співробітництво) передбачає теплоту, а статус – компетентність. Друге положення виникає на підставі громадських вірувань у справедливий світ, тобто переконання у тому, що групи з низьким статусом цього заслуговують, а з високим – з огляду на свою компетенцію. Це має свої емоційні і поведінкові наслідки і лягає в основу упереджень [4, с. 80].

Таким чином, сила аргументу буде завжди залежати від статусу спікера і пов'язаних із ним афектів. Якщо домінантна група розцінюється як більш компетентна й авторитетна, а субординантна асоціюється з негативними характеристиками, то, відповідно, це автоматично знижує вагомість аргументів другої групи, що і призводить до неявних виключень у дискурсі.

Ці неявні асоціації можуть спотворювати демократичний дискурс. Статус автоматично підвищує компетентність мовця в очах інших. Отже, можна сміливо стверджувати, що висловлювання з боку чоловіків можуть оцінюватися як більш компетентні, ніж висловлювання жінок, які сприймаються як більш емоційні й агресивні. Судження будуть виноситися на підставі неправильно зваженої інформації, будуть не точними, продукуватимуть поляризацію.

Щойно учасники усвідомлюють свою нездатність внести вклад у дискусію, вони можуть припинити боротьбу, знижуючи потенціал загального включення. Сама громадська структура вкорінює стереотипи, сприяє спотворенню ідентичності, проблема, таким чином, уже полягає у самій взаємодії з представниками міноритарних груп. у таких випадках виникає феномен уразливості щодо стереотипу, очікування певної поведінки, як правило, підтверджується, через що виникає тривога його підтвердити.

Будь-яка комунікація може викривлюватися подібними автоматичними реакціями, особливо раціональна форма дискурсу, яка буде передбачати залежність сприйняття раціональних аргументів від рівня компетенції спікера. Щоб знизити ймовірність виключення груп, яким властиві більш естетико-афективні способи вираження, Янг виокремлює як необхідні для демократичного дискурсу кілька аспектів – вітання, риторика, нарративи [13, с. 27–57]. Нас цікавлять, зокрема, нарративи, які часом є єдиним засобом розуміння партикулярного досвіду інших у тих специфічних соціальних ситуаціях, коли цей досвід не зрозумілий для них. Це, висловлюючись словами Я. О'Флінна, «вікна, через які ми можемо почати розбиратись у психокультурних драмах, які лежать у серці багатьох етнокультурних конфліктів» [6, с. 135].

У цьому випадку справді може допомогти інший тип розповіді. Включення такої нарративної форми дискурсу є необхідним для подолання подібних дискурсивних обмежень, але за певних умов. Інгруповий фаворитизм і аутгрупова дискримінація є невід'єм-

ними явищами у взаємодії. Як показали М. Бренскомб і А. Мирон, у ході категоризації іншого як члена аутгрупи інтерпретація досвіду членів аутгруп відбувається іншим чином [2, с. 314–335]. Щоб довести несправедливість, негативний досвід члена аутгрупи повинен бути підтверджений більшою кількістю доказів, ніж подібний досвід інсайдера. Стурбованість правосуддям і несправедливістю завжди сильніша в рази, якщо жертва належить до своєї групи.

Марку Таранту, Сарі Дейзелей і Тому Коттому вдалося виявити, що саме інгрупові норми задають емоційний досвід емпатії щодо своїх представників [9, с. 427]. у ході декількох експериментів Таррант, Дейзелей і Коттом показали, що учасники справді проявляють більше співпереживання стосовно до члена своєї групи. Але активізація інгрупової норми емпатії щодо аутгрупи може подолати подібну нерівність. Внутрішньо групові підвалини задають усі моделі поведінки, а також формують певне сприйняття інших груп. Поведінка учасників групи регулюється груповими нормами. Самокатегоризація себе як члена певної спільноти створює мотивацію відповідності груповим нормам, завдяки чому з'являється можливість утвердження своєї соціальної ідентичності, відповідність груповим нормам дозволяє затвердити прихильність групі. Отже, інгрупові норми завжди роблять значний вплив на моделі поведінки і сприйняття аутгрупи.

Шляхом впровадження певної внутрішньогрупової норми можна підвищити емпатію до членів аутгрупи, це стимулює процеси, завдяки яким вона справді переживається сильніше, може відбуватися на тому ж рівні, що і до внутрішньогрупового об'єкта. Це призводить до більш позитивного ставлення до аутгрупи загалом, твердження співпереживання на внутрішньому рівні веде до переоцінки відносин зовнішньої спільноти як цілісності.

У цьому випадку справді стане можливим прийняття ролі іншого, це сприятиме «розширеній ментальності» і зниженню упереджень.

Підсумовуючи, слід ще раз підкреслити, що стереотипи можуть виходити з-під контролю і здобувати незалежність від реальності, що тягне за собою негативні соціальні наслідки. Необхідність, корисність і доцільність процесів стереотипізації на психологічному рівні не викликає сумніву, але викривлення навколишньої дійсності і приховані автоматичні реакції мають величезний і далеко не завжди позитивний вплив на інтерпретацію інформації у ході дискурсу. Не тільки соціокультурний контекст, а й еволюційні особливості соціального сприйняття позначаються на структуруванні інформації. Стереотипи як продукти когнітивної системи піддаються контролю у разі наявності внутрішніх зусиль і мотивації. Зниженню стереотипів сприятимуть відносини співпраці, наявність загальних цілей, міжособистісна взаємодія для персоналізації членів аутгруп. Особливий вплив на деліберативні процеси і повноцінну участь у них субординантних груп мають інституційні особливості. Необхідна низка досліджень у цьому напрямі для більшої суспільної інклюзивності в демократичний процес і досягнення нормативних умов дискурсу.

Список використаної літератури

1. Витгенштейн Л. Философские работы /Л. Витгенштейн /пер. с нем. М.С. Козловой и Ю.А. Асеева. Часть 1. – М. :Гнозис, 1994. – 612 с.
2. Branscombe N.R. Interpreting the ingroup's negative actions towards another group: Emotional reactions to appraised harm /N.R. Branscombe, A.M. Miron //The social life of emotions. – New York :Cambridge University Press, 2004. – P. 314–335.
3. Coenders M. Blatant and subtle prejudice: Dimensions, determinants, and consequences: Some comments on Pettigrew and Meertens /M. Coenders, P. Scheepers, P. Sniderman, G. Verbeek //European Journal of Social Psychology. – 2001. – P. 281–297.

4. Fiske S.T. First Judge Warmth, Then Competence: Fundamental Social Dimensions / S.T. Fiske, A.J. Cuddy, P. Glick //Trends in Cognitive Sciences. – 2007. – P.77–83.
5. Hajer M. Introduction /M. Hajer, H. Wagenaar //Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society. – Cambridge :Cambridge University Press, 2003. – P. 1–30.
6. O’Flynn I. Deliberative Democracy and Divided Societies /I. O’Flynn. – Edinburgh University Press, 2006. –181 p.
7. Operario D. Stereotypes: Content, Structures, Processes, and Context /D. Operario, S. Fiske // Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes. – Malden, MA, 2003. – P. 22–44.
8. Sanders L. Against Deliberation /L. Sanders //Political Theory. – 1997. – P. 347–376.
9. Tarrant M. Social categorization and empathy for outgroup members /M. Tarrant, S. Dazeley, T. Cottom //British Journal of Social Psychology. – 2009 – P. 427–446.
10. Rosch E.H. Principles of Categorization /E.H. Rosch //Cognition and Categorization. – Hillsdale, N.Y. :Lawrence Erlbaum, 1978. – P. 27–48.
11. Tversky A. Judgment under uncertainty /A. Tversky, D. Kahneman //Science. – 1974. – P. 1122–1131.
12. Tversky A. Extensional versus intuitive reasoning: The conjunction fallacy in probability judgment /A. Tversky, D. Kahneman //Psychological Review. – 1983. – P. 293–315.
13. Young I. Inclusion and Democracy /I. Young. – Oxford :Oxford University Press, 2000. – 304 p.

SOCIAL STEREOTYPISATION AS THE REASON OF DISCURSIVE INEQUALITIES

Elizaveta Batrakina

*V.N. Karazin Kharkiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Theoretical and Practical Philosophy
Svobody Sq., 4, Kharkiv, 61000, Ukraine*

The article analyzes the influence of stereotyping processes on discursive interaction. On the basis of supplement prototype based approach to understanding of stereotypes with associative network model, functions, nature and genesis of stereotype were revealed. The role of evolutionary features of cognition in the structuring of socio-cultural reality is shown. Also has been studied the connection between the process of stereotyping and automatic unconscious reactions to the perception and processing of incoming information. Possible distortions in the deliberative processes are defined and an analysis of hidden discursive inequalities is made.

Key words: categorization, discourse, stereotyping, prototype, communication, stereotype.